

Reformatie in Duitsland (inleidend)

n.a.v. Wolf-Dieter Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 2: Reformation und Neuzeit, H.11), Gütersloh 2000,

Doel Reformatie: vernieuwing van de kerk. In Duitsland ontstond na 1525 een nieuwe evangelische kerk. Drie bewegingen speelden al: sinds 14e/15e eeuw al tendens om kerk te hervormen, het humanisme als culturele vernieuwingsbeweging en het streven naar sociale en politieke veranderingen. Een algemeen consensus van historici over het wezen en de onderscheidende eigenschap van de Reformatie ontbreekt. Een definitie: De Reformatie was de definitieve, door een nieuwe theologie ondersteunde losmaking van de pauselijke kerk, waarbij het traditionele systeem van de kerkelijke heilsbemiddeling en van de hiërarchie door nieuwe vormen van kerk-zijn vervangen werden.

Richtinggevend was het beroep op het Evangelie: de rechtvaardigingsleer (inhoudelijk) en het schriftprincipe (formeel). Er is onderscheid tussen het begin en definitieve doorvoering van de Reformatie. Er was vanaf het begin een zekere pluriformiteit, die zich later uitsplitste. Tegenwoordig ziet men de Reformatie als een deel van de vroege Nieuwe Tijd. De term 'reformatio' betekende in de 15e eeuw een terugkeer naar de apostolische kerk. Vanaf 1617 werd het begrip 'Reformatie' betrokken op Luthers werk. Vanaf de 18e eeuw als aanduiding van een tijdperk. In de Verlichting werd de Reformatie gezien als begin van een tijd van geestesvrijheid. Ernst Troeltsch zag met de Verlichting pas de Nieuwe Tijd aanbreken. Reformatie in

het 16e-eeuwse Duitsland betekende ook vergaande consequenties voor de staat en maatschappij: zowel mentaliteitsverandering (wat het humanisme wilde) als structuurverandering. De grondvraag is of de Reformatie als een religieuze verandering gezien moet worden of als een tijdsverandering door economische en sociale factoren.

Sinds de Middeleeuwen was er een verbinding tussen wereldlijke en geestelijke macht. Denk hierbij aan de aanspraken en interesses van keizer en paus. Zowel keizer als paus waren tegen de Reformatie, maar vormden niet één front. Maximilianus I (een Habsburger) ontwikkelde vanaf 1493 een enorme politieke macht. Karel V verbond Habsburg met Spanje. Conflicten waren er met Frankrijk, de paus en de Turken (Ottomaanse Rijk). Vanaf 1521 liet hij de heerschappij over de oostelijke landen over aan zijn broer Ferdinand. De verwereldlijking van het pausdom was een belangrijke oorzaak van de Reformatie: de Renaissance (seculiere mentaliteit), de verdwijning van oude normen (krijgsvoering, immoreel leven, geldinstelling) en trekjes van een familiedynastie. Kortom: een politisering van het pausdom

Politieke spanningen hadden een grote invloed op de Reformatie. Er was een dualisme tussen rijk en afzonderlijke territoria. De invloed van de staten werd steeds groter ten koste van de koning/keizer. De institutionele zwakheid van het rijk was één van de oorzaken voor het doorzetten van de Reformatie. Rond 1500 bestond het rijk uit een veelheid van kleinere en grotere territoria. In 16e eeuw pogingen tot vernieuwing van de organisatie. Vorstendom uitbreiden met invloed op de kerk: begin van een landesherrliches Kirchenregiment. Met name de geestelijke vorstendommen hadden grote invloed op de Reformatie. Drie groepen rijksstanden: 7 keurvorsten (3 geestelijke en 4 wereldlijke), 300 geestelijke en wereldlijke vorsten en 65 rijkssteden met burgemeesters/raden.

De standenverdeling bepaalde veel. Bovenaan stond de adel, daaronder de burgerij en de boeren. Dwars daardoorheen was er de scheiding tussen wereldlijke en geestelijke stand. In 16e eeuw een sterke bevolkingsstijging, hongersnoden. De lagere adel was vooral belangrijk m.b.t. de (plaatselijke) kerken. Duitsland was in 16e eeuw nog volledig agrarisch, maar in de economie domineerden de steden. 'De Reformatie was in wezen een stadsgebeurtenis.' De boeren roerden zich echter ook

(de Boerenopstanden). De boeren werden vrij algemeen door de adel onderdrukt (bijvoorbeeld belastingen). De boekdrukkunst was ook heel belangrijk voor de voortgang van de Reformatie.

De periode 1490-1520 werd gekenmerkt door allerlei tegenstellingen: kritiek op de paus, individualisering en moralisering van de vroomheid en transcendente oriëntatie. De angst voor dood en gericht heerste alom. Kenmerken voor-reformatorische vroomheid: religieuze prestatievaardigheid: het doen van zoveel mogelijk goede werken, schenkingen en armenzorg, broederschappen, zielenmissen, bedevaarten, het aflatwezen, de heiligen- en relikwieënverering (wonderen en bijgeloof), stichtelijke lectuur en de Mariaverering. De *Gravamina der deutscher Nation* (1456) leverde kritiek op het feit dat alle beslissingen uit Rome kwamen. Ook tegen verwereldlijking geestelijkheid. Kortom: antiklerikalisme.

Kenmerken van het humanisme: vooral onder de elite, ze hanteerden het motto: *ad fontes*, beoefening van filologie, retorica, filosofie, geschiedenis en poëzie en nationaal bewustzijn. Het Duitse humanisme bleef sterker met de christelijke traditie verbonden dan het Italiaanse humanisme. Men had een optimistische antropologie; verwerping erfzonde. Ulrich von Hutten wilde universiteitsreformatie. Erasmus: synthese antieke filosofie en christelijke leer, ethiek in het centrum, terug naar het oorspronkelijke christendom, praktische levenswijsheid, tegen de scholastiek, voor moralisme en spiritualisme, geen structuurverandering, maar mentaliteitsverandering, ironische kritiek op de kerk, uitgave Griekse tekst Nieuwe Testament.

Reformatie in Duitsland - Luther en lutheranisme

n.a.v. Wolf-Dieter Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 2: Reformation und Neuzeit, H.11), Gütersloh 2000,

Luther (1483-1546) was vóór 1518 nog tamelijk onbekend. Zijn leer had explosieve kracht. Hij gaf een nieuwe oplossing voor het probleem van de transcendente verlossing en de heilszekerheid in deze wereld. Vanuit de rechtvaardigingsleer (Paulus en Augustinus) kwam hij tot een nieuw systeem. Wittenberg werd het centrum van een nieuwe theologie. Luther wees de scholastiek af. Tegenover een theologia gloriae stelde hij een theologia crucis. Melancton (1497-1560) bracht de bijbelse grondtalen weer aan het voetlicht.

Johannes Tetzel: verkocht aflaten, ook aan Luthers gemeenteleden in Wittenberg; daarom bekritiseerde Luther dat. Zijn 95 stellingen en een gepubliceerde preek hierover voor een breed publiek. Luther pakte het publicitair goed aan d.m.v. traktaten. Ook werkten de politieke ontwikkelingen in zijn voordeel. In 1518 werd een inquisitieproces geopend tegen Luther. Frederik de Wijze nam hem echter in bescherming (omdat: politieke overwegingen, sympathie voor humanisme en vroomheid, vooruitzicht van aantrekkelijke universiteit) Kardinaal Cajetanus eiste herroeping. In oktober 1518 verhoor in Augsburg. Nieuwe ecclesiologie: tegenover kerkelijk leerambt de Schrift, ex opere operato, tegen de leer van de schat der kerk. In zomer 1519 Leipziger Disputation met Johannes Eck. Daar bestreed Luther voor het eerst de absolute geldigheid van de leerautoriteit van de paus en concilies. Na verkiezing van Karel V tot keizer liet paus alle politieke terughoudendheid varen. In 1520 de banbedreigingsbul Exsurge Domine (=’Sta op Heere’), met 41 errores. In 1521 werd Luther in de ban gedaan.

Luther werd een nationale held. Drie programmatische geschriften in 1520: An den christlichen Adel deutscher Nation: kritiek op kerk en voorstellen tot reformatie, priesterschap aller gelovigen. De captivitate Babylonica ecclesiae: bestrijding leer van de mis als offer van de kerk, het reformatorische schriftprincipe. Von der Freiheit eines Christenmenschen: aandacht voor de ethiek en rechtvaardigingsleer. (Een ander geschrift over dit thema: Von den guten Werken)

De Rijksdag te Worms 1521: na de rijksban te hebben ontvangen, zou het wereldlijke gezag de executie moeten uitvoeren. Dit functioneerde echter niet. Karel V liet zich door Frederik de Wijze ompraten om Luther op de Rijksdag nog eens te horen. Dit werd een triomftocht in april 1521. Hier wordt al een nationalkirchliche tendens zichtbaar: zelf een onderzoek instellen met voorbijgaan aan oordeel van de paus. Luther krijgt vrijgeleide. In Worms werden twee vragen gesteld: Zijn dit uw boeken? Verwerpt u ze? Hierna ontvoering naar de Wartburg. Voor Karel V (in strijd met Italië, Frankrijk en Bourgondië) was de Reformatie maar een randprobleem. Voor hem was de Reformatie een anti-keizerlijke revolutie. Karel V gaf een rijksedict uit: Luther als ketter en vogelvrij, aanhangers naar gevangenis, geschriften verboden, censuur boekdrukkunst. Vele vorsten en steden volgden het edict niet op, ALLEEN IN DE NEDERLANDEN WERD HET UITGEVOERD MET WREDE VERVOLGING.

Van 1521-1525 destabilisering. De evangelische beweging nog tamelijk ongeorganiseerd, monniken traden uit klooster. In 1524 sluiten Zuid-Duitse vorsten de Regensburgse Bond tegen het lutheranisme. Toen Luther op Wartburg zat, verving Andreas Karlstadt hem in Wittenberg: radicalisme, polarisatie, profetisme, beeldenstorm. Luther greep in en kwam terug: maande tot behoedzaamheid, centraal moest staan de hervorming van de prediking en daardoor bewerkte mentaliteitsverandering. Rijksridders: door uitbreidende invloed territoriale vorsten positie bedreigd. Zij zagen wel wat in vernieuwingen, om zo hun macht uit te breiden. De lagere adel waren de belangrijkste leken-verspreiders van de Reformatie.

Luthers theologie leidde steeds meer tot structuurveranderingen: het wezen van de eredienst, de heiligenverering en het celibaat. Structuurveranderingen vooral onder jongere mensen. Het motto 'het zuivere Evangelie verkondigen' sloeg enorm aan; brede interesse voor de preek. Geestelijke liederen (door Luther systematisch aan gewerkt). Rondreizende predikers, vlugschriften (voor breed publiek en daarom belangrijk voor vorming openbare mening). Centra: Neurenberg, Straatsburg en Zürich (stadsreformaties).

Bijna alle reformatoren grotendeels door humanisme gevormd (zoals Melanchton, die het opleidingswezen in Duitsland en daarbuiten sterk beïnvloedde), behalve Luther! Grote literaire strijd tussen Luther en Erasmus over de wilsvrijheid. Erasmus vond Luther grof, maar hij was wellicht ook afgunstig vanwege zijn succes. 1524: De libero arbitrio Diatribe. Antwoord van Luther in 1525: De servo arbitrio. Verhoudingen voorgoed verstoord.

Ulrich Zwingli

Naast Wittenberg vanaf 1523 Zürich onder leiding van Ulrich Zwingli (1484-1531) tot tweede centrum van de evangelische beweging. Zürich was een machtige, welvarende stad. Verbinding rechtvaardiging en heiliging. Vernieuwing van de christenheid en reiniging van de kerk en politiek. Tegen huursoldaatsysteem op grond van erasmiaans pacifisme. Bij Zwingli een geleidelijke overgang van humanistische kritiek op de kerk naar een afwijzing op grond van het Evangelie. Zwingli's 67 artikelen. De eredienst werd gereduceerd tot schriftlezing, prediking en gebed. De raad van Zürich had macht in kerkelijke zaken. Er kwam een huwelijks Hof om op de zeden toe te zien. Er ontwikkelde zich een vorm van bijbelstudie: de Vorlesungen. Zwingli's invloed in Konstanz, Basel en Straatsburg. Johannes Oekolampadius als bestrijder van Luthers avondmaalsleer.

Vanaf 1526 neemt de Reformatie vaste vormen aan, hoewel er een reformatieverbod gold. Probleem was het dualisme tussen de keizer en de territoriale machten. Laatstgenoemden spelen een belangrijke rol. Het conflict tussen deze twee wordt concreet in de oorlog van 1618-1648. De periode van 1555-1648 wordt het Confessionele Tijdperk genoemd.

Men vatte nog steeds het rijk op in de middeleeuwse traditie: als Corpus Christianum, men veronderstelde dus de eenheid van het geestelijke en wereldlijke. De kerk deelt het heil uit, de overheid beschermt de kerk. Karel V wil een concilie om de problemen te bespreken, paus Clemens VII werkt niet mee. Bovendien was er een machtsvacuüm door een jarenlange afwezigheid van Karel V. Philips van Hessen, Johann Friedrich van Saksen en anderen vormden een evangelische partij: de Maagdenburger Bond (1526).

Maagdenburg

Vanaf 1525 kristalliseerde de verscheidenheid binnen de evangelische beweging verder uit. Verschil tussen Luther en Zwingli; dit resulteerde in een duurzame scheiding tussen de Duitse en Zwitserse Reformatie. Door de onrust en polarisatie wilde niet iedereen het Edict van Worms meer uitvoeren. Het kwam tot een onduidelijk compromis. De Rijksdag van Spiers (1526) besloot dat voorlopig iedere vorst in eigen gebied de geloofszaken mocht regelen. Er ontstonden 'landskerken', los van Rome, het eerst in Saksen en Hessen. De evangelische beweging kon zich nu consolideren. Het jaar 1526 vormde de overgang van gemeindereformatie tot vorstenreformatie. De Saksische Reformatie begon met visitaties af te leggen; dit was het begin van het landesherrlichen Kirchenregiment. Ook werd er catechisatie ingevoerd. Dit alles van bovenaf door overheidsplannen!

Philip van Hessen zag in een kerkelijke reorganisatie een versterking van zijn landssoevereiniteit. Tot centra van de nieuwe religie werden de meeste rijkssteden in Zuid-Duitsland. De weinige vrije steden sloten zich hier meestal bij aan. Ook het rijksgraafschap Oost-Friesland, met als hoofdstad Emden, speelde een belangrijke rol in de Reformatie. Buiten het Duitse keizerrijk ging Pruisen voorop in de Reformatie (1525).

Omdat de ban nooit was ingetrokken, kon Luther alleen naar gebieden waar vorsten hem welgezind waren. Philip van Hessen nodigde hem in 1529 uit in Marburg, om met Zwingli te praten. De Rijksdag van Spiers in 1529 had het besluit van 1526 namelijk inmiddels ingetrokken (de Rijksdag hernieuwde de meerderheid van het rijk het vanaf 1521 geldende reformatieverbod. De evangelische minderheid protesteerde. Dit was het geboortemoment van het Duitse protestantisme). Er werd een 'protestatie' ingediend. Het gesprek te Marburg mislukte echter. Over 14 punten vonden ze instemming, over 1 punt niet: het avondmaal. Men streefde naar een politiek-militair bondgenootschap, maar het mislukte. Bucer zocht naar overbruggende formuleringen. Maar het Marburgse Godsdienstgesprek tussen Luther en Zwingli liep vast op het punt van het avondmaal. Daarbij kwam de trouw aan de keizer in sommige gebieden en de theologische bezwaren die Luther had tegen een militaire verdediging van het Evangelie. Luther voegde Zwingli toe: 'U bent van een andere geest'.

In 1530 keerde Karel V na een afwezigheid van 9 jaar terug en wilde ieders mening horen op de Rijksdag te Augsburg. Karel V maakte aanspraak op een wereldheerschappij. Hij wilde drie dingen: bestrijding van lutheranisme, bijeenroepen concilie en afweer tegen de Turken. De protestanten bevonden zich nu in een defensief. Johann Friedrich van Saksen liet door de Wittenbergse theologen een apologie maken. Zo vervaardigde Melanchton de Confessio Augstana (Luther mocht niet naar Augsburg). De voorlezing hiervan maakte diepe indruk, maar Eck ging ertegenin. Hier tegenin schreef Melanchton weer: de Apologie. De evangelischen moesten het veld ruimen; het Edict van Worms werd vernieuwd.

In deze benarde situatie sloot men een verdedigend verbond (Schmalkalden 1531). Ook Straatsburg en andere Zuid-Duitse steden sloten zich hierbij aan. Bucer

baande de weg daartoe door in het avondmaalsvraagstuk te bemiddelen tussen Luther en Zwingli. Philip van Hessen zorgde voor betrekkingen met het buitenland, waardoor een groot anti-Habsburgse coalitie ontstond. Zo werd Zwingli's plan toch nog verwerkelijk. Maar door zijn dood en nederlaag te Kappel bleef Zwitserland buiten het verbond. De keizer bond in. De Turken dreigden. In 1532 werd zo het Bestand van Neurenberg gesloten, waardoor het protestantisme tot aan het komende concilie of rijksdag werd geduld. Weer verliet de keizer Duitsland voor 9 jaar. De oorlog met Frankrijk en het gevaar van de Turken zorgde dus voor verlichting. Paus Paulus II kondigde in 1536 een concilie af, maar dit werd door de evangelische vorsten geweigerd. Zie hier het politieke bewustzijn van de protestanten.

Uiteindelijk vormde zich vanaf 1530-1545 evangelisch Noord-Duitsland en katholiek Zuid-Duitsland. De evangelische landvorsten profiteerden van de opbrengsten van de goederen en legden de basis voor het landesherrlichen Kirchenregiment. Zo werd de evangelische kerkstructuur niet zelden ingevoerd op grond van politieke overwegingen. Protestantse machtspolitiek zien we in 1523 bij een hertog die verdreven werd uit Württemberg; toen hij evangelisch werd kon hij het gebied terugwinnen: de omslag in Württemberg. Deze plaats lag in een overgangsgebied tussen het lutheranisme en het zwinglianisme en was dus belangrijk.

Württemberg, Pommeren, Saksen en Brandenburg waren de belangrijkste landen die in deze jaren voor de evangelische zaak werden gewonnen. De roomsgezinden drongen steeds meer op een concilie aan. Op verzoek van de keurvorst stelde Luther artikelen samen waarin stond over welke stukken de evangelischen bereid waren te onderhandelen en over welke stukken niet. Deze Schmalkaldische Artikelen (1537) vielen radicaal en afwijzend uit in vergelijking met Melanchtons Confessio Augustana.

Zwingli had invloed in de Zuid-Duitse rijkssteden, zoals Augsburg, Ulm en Konstanz. Dit had negatieve consequenties voor een gemeenschappelijke rijkspolitiek. Martin Bucer (Straatsburg) kwam door onderhandelingen met de luthersens tot de Wittenberger Konkordie, een consensus over het avondmaal. Bovengenoemde steden en de luthersens grensden zich hiermee af van Zwingli.

Karel V zocht wel steeds naar herstel van kerkelijke eenheid, maar wegens conflicten met Frankrijk, afweer van de Turken en meningsverschillen met de paus werden zijn mogelijkheden begrensd. Koning Ferdinand had de protestanten nodig in zijn strijd tegen de Turken en sloot daarom het Frankfurter Anstand: de Nürnbergse vrede van 1532 werd bekrachtigd. Maar Philip van Hessen ging in de fout door een tweede huwelijk aan te gaan (in het geheim, maar het lekte uit). Dit

bracht protestantse theologen in de problemen. Hij moest grote politieke concessies doen. In 1541 kwam uiteindelijk de Regensburgse Rijksdag, maar dit mislukte omdat zowel Luther als de paus niet achter de formuleringen stonden. Karel V ging daarom over tot een tweevoudig plan: oorlog tegen de protestanten en reformatie van de rooms-katholieke kerk door het instrument van de concilie. Echter, op tactische gronden verlengde hij de reichsrechtligen Duldung van de protestanten. Onder druk van de buitenlandse politiek deed hij vergaande concessies. De paus opende in 1545 de Concilie van Trente. De protestanten echter weigerden te komen. Op 18 februari 1546 stierf Luther, 62 jaar oud.

Reformatie in Duitsland (na 1546)

n.a.v. Wolf-Dieter Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 2: Reformation und Neuzeit, H.11), Gütersloh 2000,

In 1545 ontstond er echter een gevaarlijke situatie: er kwam vrede met Frankrijk, wapenstilstand met de Turken en een overeenkomst met de paus omtrent een concilie. Nu kom hij zich wijden aan de oorlog tegen de Reformatie! De Schmalkaldische Bond was verzwakt: het viel snel uiteen omdat de boven-Duitse steden de noodzakelijke betalingen weigerden en zich aan de keizer wilden onderwerpen. Deze Schmalkaldische oorlog van 1546/1547 (de eerste godsdienstoorlog in Duitsland) werd een totale overwinning voor Karel V. Hij dwong de evangelische gebieden tot herroeping en onderwierp opstandige vorsten. Karel V deed Philip van Hessen en Johann Friedrich van Saksen in de rijksban. Het verbond van Schmalkalder bleef echter bestaan. Alleen Maurits van Saksen liet zich door zijn eerzucht verleiden om tot de keizer over te lopen. In de slag bij Mühlberg (1547) werden de beide tot de ban veroordeelde vorsten gevangen genomen.

Martin Bucer

Karel V kondigde het Augsburgse Interim af, hij deed aan de protestanten enige tijdelijke concessies in ruil voor hun onderwerping aan Rome (1548). De gebieden werden gedwongen tot rekatholisering. Het Noorden protesteerde. De Reformatie was niet meer te bedwingen zolang ze politieke ruggesteun van de machtige rijkssteden had. De keurvorst van Saksen zocht naar een compromis: de Artikelen

van Leipzig. De tegenstellingen die hierdoor ontstonden leidden later tot een scheuring binnen het lutheranisme. Maar Karel V nam nu zo'n dominante positie in dat paus Paulus III zijn steun introk. Het doel om Duitsland weer geheel te verroomsen mislukte. De zege van Karel V kon alleen standhouden door duurzame militaire dwang. Dit kostte echter enorm veel geld, wat meestal niet beschikbaar was door het zwakke belastingsysteem. Het lukte Karel V dus niet de 'kettters' uit te schakelen. Bovendien kwam er een vervreemding tussen hem en koning Ferdinand. In 1550/1551 kwam er een nieuwe protestantse bond, met aan het hoofd Maurits van Saksen.

Een plotselinge wending kwam toen Maurits van Saksen weer de lutherse zijde koos. Bijna had hij Karel V gevangen genomen. De gevangengenomen vorsten kregen de vrijheid en de evangelischen werden geduld tot de eerstvolgende rijksdag. Eindelijk bracht het jaar 1555 oplossing: de Godsdienstvrede van Augsburg. De protestantse religie werd als gelijk met de roomse erkend. Dat was een ongehoord feit. Nu was het lichaam van Christus definitief gescheurd. Slechts de luthersers werden erkend. De zwinglianen en dopers dus niet. De vrijheid gold ook niet voor de onderdanen, maar slechts voor de landheren. Cuius regio, illius religio. Maar veel bleef in Augsburg onbeslist. Pas de Vrede van Münster (1648) gaf een definitieve regeling. De katholieken kwamen tot het inzicht dat afzien van geweld en geloofsdwang het beste zou zijn voor de bestendigheid van het rijk. Op de Augsburgse Rijksdag van 1555 liet Karel V aan Ferdinand de moeilijke zaken over, omdat hij zelf geen concessies wilde doen aan de protestanten. Zo kon de Reformatie doorgaan. Karel V trad in 1556 terug, de keurvorsten kozen in 1558 Ferdinand tot keizer. Ze wezen daarmee het pausdom af.

Terwijl in Frankrijk en Engeland onrusten uitbraken door confessionele tegenstellingen, was er in Duitsland nu door de Augsburgse godsdienstvrede van 1555 een labiele vrede. Maar uiteindelijk leidde het weer tot een oorlog in 1618. De verschillen werden verzwegen en opgeschort. Alleen de luthersers kregen dezelfde status als de rooms-katholieken. Calvinisten en dopers werden vervolgd. De Religionsbann werd toegepast: één deelstaat, één geloof. In de rijkssteden moesten beide godsdiensten naast elkaar kunnen bestaan. In de afzonderlijke rijksgebieden kregen de andersgelovigen emigratierecht. De (rooms-katholieke) geestelijke vorstendommen werden door de Reformatie bedreigd. Ferdinand beschermde hen.

In het lutheranisme kwam na 1555 ook een voortgaande Reformatie: catechisatie, het kerklied en de kerkelijke tucht. Dat laatste lukte niet door de bemoeienis van de overheid. Belangrijk was ook de centralisering onder een landsheer: Landeskirchen.

Ook werden scholen en universiteiten uitgebouwd. Vanaf 1560 won het calvinisme aan invloed. Keurvorst Frederik II van de Palts ging tot het calvinisme over. Bij hem speelden ook politieke motieven (voor de modernisering van de staat leek het calvinisme het geschiktst). Heidelberg werd een centrum van theologie. Naast kleinere deelstaten sloot Hessen-Kassel zich ook bij de Kurpfalz aan. De Augsburgse Rijksdag van 1566 sloot de calvinisten echter van de godsdienstvrede uit.

De contrareformatie was vaak verbonden met het terugdringen van de macht van de Landstände (adel en steden). In Bayern (Beieren) kwam er een contrareformatie: rekatholisering door geweld. Er kwam een Evangelische Union, maar daarop reageerden de katholieken met een Liga in 1609.

De Augsburgse godsdienstvrede kon de religieuze spanningen in het rijk niet oplossen. De geloofsscheiding verbond zich vaak met de juridische tegenstelling tussen de vorsten en de landsstanden. In het Duitse protestantisme was er bovendien een grote dissensus, omdat de luthers en keizersgetrouw waren, en de calvinisten sterk tegen Habsburg waren. De onduidelijkheid van de godsdienstvrede veroorzaakte conflicten. Het grondidee (vermijden van geweld in zaken voor het Reichskammergericht) functioneerde niet. Omdat het Reichskammergericht en de Reichstag de zaken niet konden regelen, kwam er in 1618 weer oorlog. Het begon met een opstand vanuit het evangelische Bohemen tegen hun Habsburgse overheersers.

De opstand werd neergeslagen, en ook de Palts werd overwonnen. Nu bedreigden de keizerlijke legers Noord-Duitsland. Denemarken, dat uit eigen belang een verdedigingsoorlog begon, moest verslagen terugtrekken. Bijna heel het protestantse Noord-Duitsland was in de macht van de legers van Tilly en Wallenstein. Maar de Zweedse koning Gustaaf Adolf kwam te hulp, en ontving langzaam de steun van de lutherse staten. De contrareformatie verloor weer terrein.

De Dertigjarige oorlog (1618-1648) was geen godsdienstoorlog, maar een strijd om het bezit (helemaal na 1632 werd de oorlog een zuiver politieke strijd van Frankrijk en Zweden tegen de Habsburgers en Spanje). Het was de laatste poging van de keizer om via een rekatholisering het centrale gezag te versterken. Het lukte niet. De aanleiding voor de oorlog waren de spanningen tussen het streven naar autonomie van de adel tegenover de centralisatiepolitiek van de keizer. De confessionele tegenstellingen versterkte het conflict. De koning van Denemarken kwam de protestanten te hulp. Maar de protestanten werden verslagen; het hele noorden werd in 1627/1628 bezet en er kwamen contrareformatoren maatregelen. De rijksvorsten remden deze ontwikkeling echter om hun onafhankelijkheid te behouden. Zweden mengde zich ook in de strijd. Vanaf 1630 kwam de vrome evangelische koning Gustav Adolf naar de Noord-Duitse gebieden. 'Gustaaf Adolf is een der grootste figuren uit het lutheranisme'.

De oorlog kwam uiteindelijk niet tot een eind. De confessionele verschillen speelden bijna geen rol meer. Het ging vanaf 1635 vooral om de machtsverdeling in Midden-Europa tussen de keizer (Oostenrijk, Bohemen en Hongarije), Spanje, Frankrijk en Zweden. Dit alles werd op Duitse bodem uitgevochten. In 1648 werd de vrede van Münster getekend. Daar werd bepaald dat de beginselen van Augsburg geldig bleven.

Heidelberg

De tegenstellingen tussen Luther en Melanchton leidden vanaf 1550 tot hevige theologische twisten. Aan de ene kant 'echt-luthersen': gnesio-lutheranen, aan de andere kant 'verkapte calvinisten': crypto-calvinisten of philippisten. Het ging vooral om de avondmaalsopvatting, het 'alleen door geloof en alleen door genade'. Met name de philippistische nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid en de noodzakelijkheid van de goede werken was een doorn in het oog. Maar juist de verstarring van de lutherse waarheid was de schuld van de philippistische dwalingen.

De Lutherse landheren wilden een eind aan de onenigheid, en dat kwam er in 1577 door het Formula Concordiae (=formulier van eenheid). Officieel was dit een breuk met het calvinisme, maar het was gematigd gnesio-lutheraans. Sindsdien heeft Wittenberg haar eigenaardige middenpositie tussen Rome en Genève. In het Concordiënboek stonden: de drie oudchristelijke symbolen, de Confessio Augustana, de Apologie, de Schmalkaldische artikelen, Luthers Grote Catechismus, Luthers Kleine Catechismus en de Formula Concordiae.

Een aantal staten ondertekende de Formula Concordiae niet. Het betrof een reeks staatjes in West-Duitsland, zoals Nassau-Dillenburg. De belangrijkste calvinistische staat werd de Palts, waar Frederik III de Vrome door Ursinus en Olevianus de Heidelbergse Catechismus liet maken (1563). Ook aan de Beneden-Rijn waren belangrijke gereformeerde centra (Wezel). In de overgegangengebieden kwam de naam 'reformiert' in zwang.

Johann Arndt

In de 17e eeuw trad er een verstarring in bij het lutheranisme, die nog erger was dan bij het calvinisme. Zo erg, dat ze de spreuk hadden 'liever paaps dan calvinistisch'. Aan de hogescholen werd bijna alleen dogmatiek en polemieek gedoceerd. Er was sprake van een verafgoding van Luther en de lutherse belijdenisgeschriften. De Bijbel was in hun theologie niet meer dan een groot teksten-arsenaal tot staving van het eigen leerstelsel. Positief sprong hier uit Johann Gerhard, die geleerdheid en vroomheid combineerde; hij was 'de Voetius van het lutheranisme.' Verschillende twisten waren er. Bijvoorbeeld de syncretistische strijd: Georg Calixtus beweerde dat de hoofdzaak van het Evangelie altijd was gebleven (ook onder de roomse heerschappij) en dat het geschil met de gereformeerden slechts over bijzaken liep. Dit riep een storm van verontwaardiging op.

Het kerklied maakte in deze tijd wel een bloeiperiode door. Paul Gerhardt is hierbij een bekende dichter. Ook kwam er een mystiek op die deed denken aan Bernhard van Clairvaux en Tauler. Johann Arndt was de bekendste figuur hierbij. Deze mystiek groeide op uit dezelfde behoefte als het philippisme in de voorgaande eeuw: om de veruitwendigde goddelijke leer met iets uit de mens aan te vullen en te verlevendigen.

Als we het lutheranisme met het calvinisme vergelijken valt ons op dat het lutheranisme begint met een grootse en diepe eenzijdigheid, maar verstart tot een uitwendige leer. Het calvinisme begint minder diep en minder eenzijdig; daarom is de verstarring hier nooit zo erg geweest! 'Het lutheranisme is grootser begonnen dan het calvinisme, maar het is ook dieper afgezakt.'

Reformatie in Duitsland - de radicale reformatie

n.a.v. Wolf-Dieter Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 2: Reformation und Neuzeit, H.11) Gütersloh 2000

Vanaf het begin van de Reformatie was er een nauwe relatie tussen kerkelijke hervorming en sociale en politieke aspecten. De gewone man vormde een belangrijk element in de ontwikkelingen. De omzetting van een evangelische beweging in een radicale reformatie mislukte. Luther scheidde de geestelijke en wereldlijke macht. Hij distantieerde zich daarom scherp van Karlstad en Thomas Müntzer.

Thomas Müntzer

Kenmerken van de radicale reformatie: geen eenheid in de beweging. Praktische, radicale vorm. Minderheidspositie; zowel tegen rooms-katholicisme als tegen lutheranisme en zwinglianisme. Reine kerk in plaats van een volkskerk. Gelovige subjectiviteit boven heilsbemiddeling door Woord en sacrament. Kritisch tegenover structuur van de maatschappij. Niet alleen de kerk, ook de maatschappij moet veranderd worden. Drie hoofdtermen: apocalyptiek, spiritualisme en doperschap

Müntzer was nauwelijks door humanisme beïnvloed, maar met name gestempeld door laatmiddeleeuwse tradities. Hij was een theoloog van gericht, wet en geweld. Hij verbond een apocalyptische geschichtstheologie met een mystiek spiritualisme. Antichrist, wereldeinde, verzameling van Gods uitverkorenen. Niet het uiterlijke (Woord en sacrament) maar de gelijkvormigheid aan Christus' lijdensweg. Alleen de uitverkorenen door verlichting van de Heilige Geest kunnen het innerlijke woord vernemen (door mystieke trappen wordt het innerlijke geloof verkregen, een weg van geestelijke loutering).

Luther noemde Müntzer 'de satan van Allstedt'. In de stad Allstedt vond door Müntzer theocratisch geweld plaats: via dwangmaatregelen werden 'de goddelozen' uitgedreven. Hij moest de stad echter verlaten en sloot zich aan bij de boerenopstanden. Hij vond het gebruik van geweld legitiem. Hij zag zichzelf als profet van de eindtijd.

Spiritualisten: zijn niet in staat geweest eigen groepen te vormen. Men wees het institutionalisme af, er ontstond een vorm van individualisme. Johannes Tauler: nadruk op de geestesgaven; doorvoering Duitstalige liturgie, verwijdering van alle beelden, avondmaal als gedachtenis, verwerping van de kinderdoop. Melchior Hoffman was in deze groep een lekenprediker.

Levenswandel overeenkomstig dat van Jezus als het eigenlijke van de evangelische beweging. Kaspar von Schwenckfeld: moralistisch-religieuze vernieuwing i.p.v. rechtvaardigingsleer. Sebastian Franck: godsdienst van persoonlijke geestelijkheid. Deze twee, samen met Theophras von Hohenheim (Paracelsus), keerden zich, door consequent individualisme, van geïnstitueerde gemeenschapsvormen af.

De bloeiperiode van het doperdom was van 1525-1530. Het begin van de georganiseerde doperbeweging lag in 1525 in Zürich. In het tolerante Straatsburg vonden vervolgte dopers asiel. Kenmerken doperse beweging: biblicistisch-vrijkerkelijk, spiritualistisch-individualistisch, apocalyptisch-sociaalkritisch,

streven naar consequente heiliging van het individu en fundamentele vernieuwing van kerk en maatschappij naar Gods Woord, afzondering in kleine gemeenten, afkeer van de overheid, verwerping van de legerdienst, verwerping van de eed (hiermee plaatsten ze zich buiten de samenleving, waar de eed de basis vormde voor allerlei overeenkomsten), heiliging (onvoorwaardelijke navolging van Christus) door de gemeente gepraktiseerd, van volkskerk naar vastberaden christendom en op veel plaatsen was er een verbinding met de boerenopstanden

Een heel andere vorm van doperdom: spritualistisch-apocalyptisch. Verbinding van mystiek spiritualisme en apocalyptiek met doperse gemeentevorming. Lijden in navolging van Christus. Het komende wereldeinde. Het uitzenden van missionarissen om nog zoveel mogelijk mensen te bekeren. Leider was Hans Hut.

De boerenoorlog vond plaats van herfst 1524 tot zomer 1525. De vrees voor oproer van de gewone man bleef daarna nog lang het denken van leiders bepalen. Onrust in de steden was er al, oproer op het platteland was nieuw. De boerenoorlog was eigenlijk een opeenhoping van protestacties. Het was ongecoördineerd. Het leidde tot enkele verbeteringen in de situatie van de boeren, omdat de vorsten nieuwe opstanden vreesden. De boerenoorlog was een uitdrukking van een structureel sociaal conflict met juridische en economische oorzaken. Daar haar verbinding met de evangelische beweging is ze historisch van groot belang geworden.

De boerenopstanden werden in sterke mate beheerst door antiklerikalisme. Naast geweld tegen burgers en kastelen ook verwoesting van kloosters. Door dit geweld kan men de boerenopstanden zien als deel van de radicale reformatie. Ze beriepen zich op de Bijbel voor hun program. In maart 1525 gaven ze de Twaalf Artikelen uit. Luther wees dit af. Hij zag opstand als schending van de goddelijke ordening. Luther had een vertekend beeld door zijn ervaring met Thomas Müntzer. De boeren waren teleurgesteld door deze reactie, maar keerden zich desondanks niet van het lutheranisme af. Wel maande Luther de vorsten om tegemoet te komen aan sommige redelijke eisen. Voor Luther was het belangrijk te vermijden dat de evangelische beweging geassocieerd zou worden met de boerenopstanden. De rooms-katholieke theologen zagen de boerenopstanden als consequentie van de Reformatie.

De kleine doperse gemeenten werden vanaf 1525 overal wreed vervolgd. Vooral in Nederland en in Noord-Duitsland breidde dit zich uit. Het kreeg een apocalyptisch stempel. Ze kregen geen politieke steun, want hun leer was ontwrichtend voor de maatschappij. De dopersen meenden zich als de ware gemeente van Christus te moeten afscheiden van alle anderen. Het chiliasme uitte zich in twee vormen: een passieve en een actieve variant. Met name Jan Mathys stond het militante voor; volgens hem moesten de goddelozen met geweld vernietigd worden. Na zijn dood nam Jan van Leiden het over. Hij noemde zich 'de koning van Sion' en zorgde voor een verdedigingssysteem van de stad Münster. De stad moest een nieuw Jeruzalem zijn en men paste een massadoop toe. Toen de eindtijddatum verstreken was, bedacht men iets anders; het idee dat vanuit Münster de heiliging van de gehele mensheid moest beginnen. Er werden 'apostelen' uitgezonden om de omliggende gebieden te bekeren. Echter, in juni 1535 werd de stad ingenomen en werden de dopers uitgeroeid. De catastrofe te Münster leidde tot een verhevigde vervolging. Veel dopers sloten zich aan bij de lutherse kerk. De twee belangrijkste typen doperdom na dit drama: David Joris met zijn mystiek spiritualisme en Menno Simons met zijn nuchterheid en pacifisme (zij verspreidden zich zelfs tot in Noord-Amerika: de amish).

Reformatie in Duitsland - belijdenisgeschriften

n.a.v. Wolf-Dieter Hauschild, Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 2: Reformation und Neuzeit, H.11) Gütersloh 2000

Confessionalisering is een wezenlijk kenmerk van de Nieuwe Tijd. Typerend is de fundamentele betekenis die gegeven wordt aan het geloof. De theologie van de reformatoren was het fundament van confessievorming. De confessionele vastlegging was een bewijs dat er onderscheiden kerken waren en dat het individueel christen-zijn alleen mogelijk is in verbinding aan geloofsinhoud. De belijdenissen geven uitdrukking aan het schriftprincipe.

De Orthodoxie wilde strikte leerbinding aan de openbaringswaarheden. De Verlichting verwierp dit orthodoxe dogmatisme als oneigenlijk en ontwierp historische kritiek als alternatief. Daarmee is in zekere zin een einde gekomen aan de dogmageschiedenis, omdat dogma's niet meer gezien werden als openbaringswaarheid of heilsnoodzakelijk.

De 16e eeuw was een bloeitijd voor confessievorming. Fundament was de Bijbel, daarnaast de oudkerkelijke belijdenis. Maar voor het verstaan van de Bijbel zijn de reformatorische belijdenissen maatgevend (=hermeneutische sleutel). Een belijdenis is een daad (confessio) van weergave van persoonlijke overtuiging (credo), met leeruitspraken (doctrina). Luther ziet de belijdenis als een symbolum (een teken van de rechte Woordverkondiging). Melancton doctrinaliseerde de Woordopvatting. Hij kwam vanaf 1530 tot een systematische uiteenzetting van de leer. Zwingli en Calvijn benadrukten vooral het actuele en situatieve karakter van de belijdenis.

De Reformatie verwierp het traditiebegrip van de rooms-katholieken. De traditie kan wel geaccepteerd worden (zoals de dogma's over de triniteit en christologie) als het in overeenstemming met de Bijbel is. De reformatorische confessies hebben zich ontwikkeld vanuit de oudkerkelijke dogmata en symbola. Deze gaven een goede schriftuitlegging, hoewel ze geen formele autoriteit hadden, daarom bleven ze bestaan. De middeleeuwse dogma's werden grotendeels afgewezen.

Schriftprincipe: confessie is menselijk getuigenis, maar door haar binding aan het Woord algemeen geldend, verplichtend karakter. Binnen het lutheranisme hebben de confessies een bijna canonieke waarde gekregen. De calvinisten relativeerden meer: bij hen was het vooral een regionaal en temporeel.

Niet alleen sloot men ketterijen uit, ook grensde men zich tegen elkaar af. De identiteit van de ware kerk moest beschermd worden: dit stempelde de 16e en 17e eeuw. Uit behoefte van afgrenzing werd de belijdenisbinding ontwikkeld. Vanaf 1528 al een gelofte voor Duitse predikanten, daarna ordinatiegelofte en tot eind 18e eeuw ook een verbinding van dienst en leerverplichting voor staatsbeambten. Het principe van belijdenisbinding voor ambtsdragers geldt nog steeds.

De rijkspolitieke situatie dwong de evangelischen tot fixering van hun positie om het verwijt dat ze ketters zouden zijn te ontkrachten. De politieke overheden vroegen de theologen om advies. Vanaf 1525 werd er al onderricht gegeven door middel van catechismi. Bij het vormen van een evangelische bond van evangelische vorsten was er een theologische consensus nodig. Die kwam er dan in de vorm van een confessie.

De belangrijkste was ongetwijfeld de Confessio Augustana (CA): verdediging en dogmatische voorbereiding op gesprek tijdens Rijksdag van Augsburg 1530, in 28 artikelen, de katholiciteit van de evangelische positie benadrukt, herstel tot de apostolische kerk, misstanden geestdrijvers en late scholastiek aangewezen. Uitgangspunt is de triniteit van God, de mens is totaal zondig, heilswerk van

Christus, de heilsgaven door de Heilige Geest uitgedeeld, rechtvaardiging en heiliging, kerk, Woord, sacrament, de jongste dag, zonde- en rechtvaardigingsleer. Dit alles ondersteund door bijbelcitaten: dat is het reformatorische schriftprincipe.

De plaats van de mens voor God in termen van zonde en genade is het beslissende thema. *Propter Christum per fidem*. De belangrijkste themata waren het meewerken van de mens aan de rechtvaardiging, de vrije wil en de verhouding van geloof en werken. Omdat de rechtvaardiging van Woord en sacrament afhangt, krijgt het predikambt een belangrijke plaats. Op het horen van het Woord ontstaat een *congregatio sanctorum*. De volkskerk wordt aanvaard, geen uitsluitend heiligenkerk.

De CA werd verworpen, waarop Melanchton een *Apologia* erop maakte. De CA is met name belangrijk vanwege haar rechtvaardigingsleer met beklemtoning van het *sola fide*. De zwingliaanse steden werden uitgesloten van de CA. Daarom kwam er een eigen, vier-steden-belijdenis: *Confessio Tetrapolitana* (1530). Ook bekend zijn de leerartikelen van de synode van Bern (1532) en de Belijdenis van Basel (1534). Zwingli's *Confessio Helvetica Prior* (1536) is het bekendst. Laatstgenoemde had geen polemisch karakter. Dat had Luthers *Schmalkaldische Artikelen* wel, hetgeen Melanchton niet aanstond.

De strijd rondom het avondmaal heeft de dogmavorming sterk bepaald. Het was een praktisch levensprobleem: de toe-eigening van het heil in de eredienst. De afwijzing van het misoffer en de transsubstantiatieleer noodzaakte een nieuwe doordenking. Luther dacht in termen van reële aanwezigheid, Zwingli in een middeleeuwse, humanistische en spiritualistische duiding: symbolisme.

Literaire controversen werden geboren door middel van het nieuwe genre van strijdschriften. Vooral het jaar 1527 werd een bloeitijd van ketterijbeschuldiging en verweerschriften van allerlei theologen. In 1528 schreef Luther *Vom Abendmahl Christi*. Het Marburgse Godsdienstgesprek van 1529 kon niet tot een overeenkomst komen. De *Confessio Augustana* van 1530 leidde uiteindelijk tot een fixering van de lutherse positie.

Met name Martin Bucer probeerde beide partijen bij elkaar te brengen. Hij nam een middenpositie in. In 1536 kwamen Bucer en Luther overeen. Gevolg: aansluiting van de Zuid-Duitse steden bij de Wittenbergse Reformatie en de Schmalkaldische

Bond. De op bemiddeling gericht posities (Bucer en Melanchton) wonnen steeds meer aan invloed. Ook kwam er een overeenkomst tussen Calvijn en Bullinger, de Consensus Tigurinus (de overeenkomst van Zürich). Hierdoor kwam men dichter bij Zwingli te staan maar verder bij Luther vandaan.

Martin Bucer

Catechismi: hun relevantie ligt in het feit dat zij de leerinhoud verbreid hebben onder het kerkvolk en zodoende vroomheid en levensstijl hebben beïnvloed. De Kleine Catechismus (1529) was voor het lutheranisme belangrijk. De Grote Catechismus van het zelfde jaar had een beperkte invloed. De Kleine Catechismus bevat de decaloog, het credo, het Onze Vader en uitweidingen over doop en avondmaal. Dogmatische stellingen worden aangewend als geloofs- en levenshulp. Er is een oriëntering op de rechtvaardigingsleer. De Geneefse Catechismus (1542/1545) van Calvijn was uit op de verheerlijking van God. Vier delen: geloof, gebodsvervulling, gebed en heilstoe-eigening door Woord en sacrament. De Heidelbergse Catechismus (1563) was niet alleen een onderwijzing voor de jeugd, maar voor de hele gemeente. Keurvorst Frederik III zat de commissie voor. Het voor het heil noodzakelijke weten wordt analytisch en systematisch geordend. Drie delen: ellende, verlossing en dankbaarheid. De drie traditionele hoofdstukken (decaloog, credo en het Onze Vader) zijn hierbij gevoegd.

De Reformatie was een onderdeel van de Nieuwe Tijd, waar een secularisatie samen ging met concentratie op de mens als subject. Dit werd geuit in spiritualisme, rationalisme, natuurfilosofie en scepticisme. Het kwam tot relativering en kritiek op de dogma's en op de Bijbel. Naast confessionalisme kwam er dus ook anti-dogmatisme. Humanistische denkers zagen het wezen van het christendom in de ethiek. Anderen (het opkomende Piëtisme) in de vroomheid. Door de natuurwetenschap veranderde het wereldbeeld en dit had gevolgen.

Kenmerk Renaissance en Humanisme: aardsgerichtheid (natuur en mens in middelpunt). Niet meer de oneindige God en de eindige wereld, maar het kosmos als oneindig universum. De mens is aangelegd op vergoddelijking; dit is mogelijk door een geestelijk opstijgen tot God, die niet transcendent, maar immanent is. Dit pantheïsme wilde de oude dogma's niet vervangen, maar met het verstand verenigbaar maken. Er kwam een categoriaal onderscheid tussen denken en geloven. De rede werd maatstaf voor het verstaan van Schrift en belijdenis. Lutherse en calvinistische theologen reageerden scherp, omdat de triniteitsleer, christologie en verzoeningsleer aangevallen werden. Het Unitarisme of Socianisme ontwikkelde zich tot eigen kerk. Bij hun een afwijzing van Bijbel, dogma en belijdenis. Veel humanisten bestreden niet de dogma's, maar behandelden ze als secundair. Het

ging bij hun om de moraal, praktische levensvragen. Het Piëtisme werkte mee met de desinteresse voor dogma's.

Heinrich Bullinger

Vanaf 1548/1555 begint het confessionele tijdperk. Dit als voorbereiding op de Orthodoxie (Late Reformatie of Voor-Orthodoxie). Deze periode wordt door verschillende afgrenzingen en conflicten gekenmerkt: het antireformatorische concilie van 1545-1547: de eenheid van de kerk leek stuk te gaan. De rekatholisering van 1548: de Reformatie werd bedreigd in haar bestaan. Als gevolg hiervan veel strijd om de leer: een crisis binnen de Reformatie. Er ontstond zo een confessionele uitkristallisering van het lutheranisme. Een nieuw conflict ontstond door het verschil tussen Luthers en Melanchtons leer.

Luther gold als absolute autoriteit; Melanchton trok zich bewust achter hem terug. Maar vanaf 1535 kwamen de verschillen duidelijk naar voren. Na Luthers overlijden in 1546 was Melanchtons invloed in Wittenberg en ver daar buiten groot. De universiteit van Jena, die in dit tijd gesticht werd, was een concurrent van Wittenberg. Er ontstonden twee groepen: de Gnesiolutheranen en de Philippisten. Vooral de laatsten zochten toenadering tot het calvinisme (het 'cryptocalvinisme'). Het lutheranisme zou de eeuwen door een gedifferentieerde confessie blijven.

De Interimistische of Adiaforische strijd: Melanchton en de zijnen werden door onder andere Flacius beschuldigd adiaforisten te zijn, omdat zij de uiterlijkheden van de eredienst irrelevant en neutraal (adiaphoron) vonden. De Flacianen zeiden: niets is waardenneutraal als de belijdenis op het spel staat of als er een religieus ergernis gegeven wordt.

Universiteit van Jena

In de discussies die steeds weer opdoken, ging het vaak om oude onderwerpen. De problematiek was om de reformatorische posities helder te fixeren. Men wilde vooral de leer van de rechtvaardigmaking verzekeren. Dit alles laat ons zien dat men op weg is naar de Orthodoxie: de relatie van rechtvaardiging en heiliging was het grondprobleem van alle leerdiscussies na 1548. Andreas Osiander leerde een integratie van rechtvaardiging en heiliging. Georg Major beweerde dat goede werken noodzakelijk zijn voor de zaligheid. De vraag naar de relatie tussen wet en evangelie: zowel Luther als Melanchton had de usus theologicus van de wet benadrukt, maar of de wet daarmee positief aan het heil bijdraagt en de werken als heilsnoodzakelijk golden, was onderwerp van discussie. De thesen van Eisenach beweerden dat goede werken noodzakelijk waren voor het heil, maar niet voor de leer van de nieuwe gehoorzaamheid. Anderen vielen dit aan door te zeggen dat de wet alleen vorderend is en het evangelie een heilsgave is van God. De kwestie van de tertius usus legis: krijgt de nieuwe levenswandel zijn concrete normering door de wet? Melanchton keerde zich vanaf 1535 af van Luthers radicaliteit van de wilsonvrijheid en betoogde dat bij de bekering de menselijke wilsbeschikking naast de uiterlijke verkondiging van Gods Woord en de innerlijke werking van de Heilige Geest als derde oorzaak gold.

De Concordieformule van 1577 en het Concordieboek van 1580 leidde tot eenheid maar ook tot onderscheid tussen concordistische en niet-concordistische lutheranen. De Confessio Augustana speelde een hoofdrol. Het had drie functies: afgrenzing tegen de calvinisten, normatieve oriëntering voor de problemen rondom de rechtvaardigingsleer en leerverplichting.

De beoogde eenheid van de verkondiging kwam door de discussies na 1548 in gevaar, waardoor precisering noodzakelijk werd. Melanchton was de eerste die een corpus van belijdenisgeschriften opstelde. Naar dit voorbeeld ging men te werk. Omwille van de eenheid moesten wel de leertegenstellingen eerst worden overwonnen. Men kwam eruit: Georiënteerd op Luther, met noties van Melanchton. Dit werd de basis voor een corpus doctrinae. In 1576-1577 kwam het Formula Concordiae. Als bovenregionaal kwam in 1580 het Concordieboek. De basis was de drie oudkerkelijke symbola en de Confessio Augustana. Voor hun interpretaties waren de andere belijdenisgeschriften erbij gevoegd. Pas na 1648 functioneerde het echt. De leerverplichting werkte verenigend. De hoge waarde van de zuivere leer was karakteristiek voor de aankomende periode: de Orthodoxie.

De dogmatische fixering van de tegenstelling luthers-calvinistisch was typisch voor de Orthodoxie. Men verwierp de calvinistische christologie en predestinatieleer. Voor de lutheranen werd het nieuwe dogma van de volledige persoonseenheid van de menselijke en goddelijke natuur in Christus het systematische centrum van de confessies. Vermittlung werd het basisprincipe in onderscheid tot het calvinisme dat het verschil tussen de goddelijke en menselijke natuur van Christus benadrukte. Het was finitum capax infiniti tegenover finitum non capax infiniti. Tegen de calvinistische dubbele predestinatie of speculatieve systematisering stelde men de universele genadewil van God.

Bron : <http://kerkgeschiedenis.web-log.nl/>

Reformatie in Duitsland – chronologie

1532-	Gloriejaren voor de Reformatie
1536	Wittenbergse Concordia
1537	De Schmalkaldische Artikelen van Luther op verzoek van de keurvorst waarin stond op welke stukken de evangelischen bereid waren te onderhandelen
1539	Frankfurter Anstand: wapenstilstand, Nürnberger Anstand bevestigd
1540	Bijeenkomst te Hagenau
1540	Philip van Hessen's bigamie
1540/41	Bijeenkomst voortgezet te Worms
1541	Rijksdag te Regensburg: Philip van Hessen doet concessies aan de keizer
1542/44	Rijksdag te Spiers: keizer heeft hulp van protestanten nodig in strijd tegen de Turken
1545	Concilie van Trente geopend
1546	Luther sterft, rijksban over Philip van Hessen en Johan Frederik van Saksen
1546/47	Schmalkaldische oorlog: de eerste godsdienstoorlog in Duitsland, verbond van Maurits van Saksen met Karel V, Zuid-Duitsland in handen van de keizer
1547	Karel V en Alva bij graf van Luther
1547/48	Rijksdag van Augsburg: Interim, rekatholisering, aanpassing aan rooms-katholicisme op uitzonderingen, veel predikanten vluchten, waaronder Bucer naar Engeland
1550/51	Protestantse Bond met Maurits van Saksen aan het hoofd
1551	Discussie te Maagdenburg omtrent recht van verzet
1551	Bucer sterft
1552	Omslag van Maurits van Saksen; Karel V in Innsbruck bijna gevangen, onderhandelingen in Passau, Interim ingetrokken, definitieve vrijheid voor lutheranen, Karel treedt terug ten gunste van Ferdinand
1555	Augsburgse Godsdienstvrede
1558	Karel V sterft, Ferdinand tot keizer gekozen
1560	Keurvorst Frederik II van de Palts gaat over tot het calvinisme
1560	Melanchton sterft
1563	Heidelbergse Catechismus
1564	Calvijn sterft
1575	Bullinger sterft
1577	Formula Concordiae
1618-48	Dertigjarige Oorlog